

БУХГАЛТЕРИЯ HISOBIDA BAHOLASH USLUBINING TUTGAN O'RNI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*i.f.d., professor Ismanov I.N.
Farg'ona Politexnika Instituti*

Annotatsiya: Maqolada mulkning pul ifodasi sifatida baholash tushunchasi, mohiyati va roli hamda kompaniya faoliyatiing natijalari ta'siri ko'rib chiqiladi, mahalliy va xorijiy olimlarning asarlarida baholash tushunchasining turli talqini oganilib, ochib beriladi. Baholash an'anaviy ravishda buxgalteriya hisobining asosiy elementlaridan biri bo'lib xizmat qilishi, bu esa mulk holati va kompaniya faoliyati natijalari to'g'risida umumlashtirilgan tasavvurga ega bo'lishga imkon berishi haqida fikr yuritildi. Buxgalteriya usuli elementlari ro'yxatidagi baholash o'rnini misolar bilan aniqlaydi.

Kalit so'zlar: baho, buxgalteriya hisobi, buxgalteriya usuli, qiymati, baholash obyekti, pul o'lchami, baholash.

Аннотация: В статье рассматриваются понятие, сущность и роль оценки как денежного выражения имущества и ее влияние на результаты деятельности компании, раскрываются различные трактовки понятия оценки в работах отечественных и зарубежных ученых. Было высказано мнение, что оценка традиционно служит одним из основных элементов бухгалтерского учета, что позволяет получить обобщенное представление о состоянии имущества и результатах деятельности компании. Метод бухгалтерского учета определяет место оценки в перечне элементов с помощью примеров.

Ключевые слова: оценка, бухгалтерский учет, метод учета, стоимость, объект оценки, денежное измерение, оценивание.

Abstract: The article examines the concept, essence and role of valuation as a monetary expression of property and its impact on the results of the company's activities, reveals various interpretations of the concept of valuation in the works of domestic and foreign scientists. It was suggested that valuation traditionally serves as one of the main elements of accounting, which allows you to get a generalized idea of the state of the property and the results of the company's activities. The accounting method determines the place of evaluation in the list of elements using examples.

Keywords: evaluation, accounting, accounting method, value, object of evaluation, money measurement, assessment.

1. Kirish.

Buxgalteriya hisobida baholashni tushunish doimo o'zgarib turadi. Eng avvalo, bu uning tarixiy rivojlanishi, hisob tizimida shakllanadigan axborotni qo'llash sohasining kengayishi, hisob imkoniyatlarining muntazam o'sib borishi bilan bog'langan. Hozirgi vaqtda buxgalteriya hisobi – bu nafaqat axborotni shunchaki qayd etib qo'yish emas, balki o'ziga xos usullar va uslublardan foydalanib, unga ishlov berish va umumlashtirishdan iborat.

Bunday nuqtai nazar o'sha paytlarda o'rinli bo'lgan, chunki u paytlarda hisob oldiga foydalanuvchilar uchun obyektlar haqidagi baholovchi axborotni shakllantirish vazifasi qo'yilmagan. U paytlar buxgalteriya hisobi ko'proq xo'jalik faoliyati holatlarini qayd etish bilan shug'ullangan va qiymat haqidagi tashqi ma'lumotlardan foydalangan. U vaqtda hali hisob tizimida mulkning, majburiyatlarning va kapitalning ishonchli qiymatini hisoblab chiqish imkonini beruvchi baholash uslublari ishlab chiqilmagan edi. Shu bilan birga, "tayyor" baho mulkning real qiymatini faqat u korxonaga kelib tushadigan paytga aks ettiradi.

Mulkdan foydalanish va tasarruf etish jarayonida, vaqt omili va inflyatsion hodisalar ta'sirida mulk va majburiyatlarning puldagi qiymati o'zgaradi va tegishli ravishda buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining obyektivligi va ishonchililigi erishish maqsadida uni aniqlashtirish talab etiladi. Buxgalteriya hisobi uchun "tayyor" baholashdan foydalanishni inkor qiluvchi yana bir omil bo'lib obyektning tashqi baholanishlari umuman mavjud bo'lmagan vaziyatlar hisoblanadi. Masalan, xo'jalik aylanmasidan chiqarilgan noyob obyektlarga, ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar, tabiiy resurslar va boshqalarga nisbatan. Ularning qiymatini aniqlash buxgalteriya hisobi tizimining ichida ro'y beradi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Uzoq vaqt hisob nazariyasi buxgalteriya hisobi tizimida obyektlar qiymatining shakllanishi imkoniyatlarini nazarda tutmagan. Jumladan, F.Leytner (1923) hisoblaganki: "Buxgalteriyaning o'zi baholamaydi. U mustaqil ravishda hech qanaday baholarni yaratmaydi, balki faqat ularni o'zlashtirib oladi". I.Russiyani (1891) ham xuddi shunday fikrni qo'llagan: "Hisobshunoslik uchun mulkni baholash ham, xuddi uning tarkibi kabi tayyor ma'lumotdan iborat bo'lishi ko'zda tutiladi".

Quyidagi fikrlar A.Gulyayevga (1913) tegishli: "mulk qismlarini baholash hisobshunoslikdan ko'ra ko'proq, siyosiy iqtisodiyot va xo'jalik siyosatiga taaluqli". P.Struvening (1913) fikricha: "buxgalteriya u baholashni amalga oshiradigan joyda anchagina mukammal emas va ochiqchasiga qonikarsiz faoliyat yuritadi".

Hozirgi vaqtda baholash tushunchasini qayta ko'rib chiqish va aniqlashtirish zarurati bir qator omillar ta'siri bilan asoslanadi.

Birinchidan, baholash tamoyillari va uslublarining mamlakatda mavjud bo'lgan direktiv reglamentlash hisob nazariyasi sohasida faoliyat yurituvchi olimlarning ko'pchiligi, baholash tushunchasini tushunish va talqin qilishda yakdil bo'lganlar A.Bikova (1962), A.Karimov (2004), V.Makarov (1978), V.Paliy (1984), N.Toshmamatov (2017), I.Ismanov (2019), A.Sumsov (1975). Bundan tashqari, "baholash" tushunchasi monografiyalarda alohida tadqiq etilmagan va faqat buxgalteriya hisobi uslubi elementlarini aniqlashda bilvosita yoritib ketilgan.

Ikkinchidan, baholashni buxgalteriya hisobi uslubining elementi sifatida tushunish sof texnik tavsilotga ega bo'lgan – o'rnatilgan narxni hujjatda ko'rsatilgan miqdorga ko'paytirish yo'li bilan natural ko'rsatkichlarni qiymat ko'rsatkichlariga aylantirishdan iborat bo'lgan. Jumladan, A.Bikova (1962) hisoblashicha, "hujjatlardagi tabiiy ko'rsatkichlar baholash yordamida pul ko'rsatkichlariga aylanadi". Shunday nuqtayi nazar V.Makarovda (1978) ham bo'lgan: "Baholash yordamida tabiiy va mehnat ko'rsatkichlarini pul ko'rsatkichlariga o'tkazish ro'y beradi. O'tkazish uchun ... amaldagi davlat narxlaridan foydalaniladi". Hozirda baholashni bunday tushunish aniq yetarli emas. Agar baholash – bu qiymatli o'lchash usuli, o'lchash esa

obyekt kattaligini aniqlash bo'yicha bir qator harakatlarni amalga oshirishni ko'zda tutishini hisobga olinsa, u holda u faqatgina oddiy matematik harakat bilan cheklanib qolishi mumkin emas.

Va nihoyat, mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanishi aynan bir predmetga qat'iy narxlarning bekor qilinishiga va turli narxlar paydo bo'lishiga olib keldi. Hisobni isloh qilish jarayonida baholashning turli uslublari, "past narxlar" qoidasidan foydalanish, bozor narxlarini qo'llash, adolatli qiymatga ruhsat berilgan edi. Shunga ko'ra baholashning oldingi tushunchasi o'zining nafliligini yo'qotdi.

Zamonaviy monografiyalarning ko'pchilik mualliflari haligacha baholashni – "buxgalteriya hisobi obyektlarini umumlashgan pul o'lchovida ifodalash usuli" deb hisoblaydi" (M.Kuter, 2000). Z.Kiryanova (1995) tomonidan baholash "korxona mulki va uning manbalarini pulli o'lchovlarda ifodalash usuli" sifatida ko'rib chiqiladi. Baholash tushunchasining bunday talqin etilishi, umuman olganda, buxgalteriya hisobi tamoyillari va qoidalarini buzmaydi, lekin ushbu "usul"ning mazmunini, uning sifat ko'rsatkichlarini ham ko'rsatmaydi, va buning oqibatida, baholashning hisob jarayoni sifatidagi mohiyati ochilmay qolib ketaveradi.

Shu bilan birga, boshqa nuqtayi nazar ham mavjud bo'lib, uning tarafdorlari baholashni yoki tadbirlar kompleksi, yoki jarayon sifatida ko'rib chiqadilar, bu esa mohiyatan shunga teng bo'ladiki, har qanday jarayonni bir qator tadbirlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish mumkin. Jumladan, Ya.Sokolov (2000) baholashni yuqorida aytib o'tilgan an'analar qatorida "hisob obyektlarini natural o'lchovdan pul o'lchoviga o'tkazish usuli" sifatida ta'riflaydi, lekin boshqa mualliflardan farqli ravishda, u usulning mohiyatini ochib beradi, ya'ni, u "bir yoki bir necha tadbirlarni tanlash va hayotga tadbiriq qilishni ko'zda tutadi" deb ta'riflaydi.

E.Xendriksen va M.Van Breda (1997) ham shunday deb hisoblaydilar, ya'ni "...baholash jarayoni o'zida buxgalteriya hisobi obyektlariga ulardan ham birgalikda, ham alohida foydalanish mumkin bo'lgan usulda olingan muayyan pul kattaliklarini birlashtirish tadbiridan iborat bo'ladi".

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (1998) baholashni "ularga muvofiq moliyaviy hisobot elementlari tan olinishi va ham balansga va ham foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotga kiritilishi lozim bo'lgan pul qiymatliklarini aniqlash jarayoni sifatida" talqin qiladi.

Bizning fikrimizcha, baholashni buxgalteriya hisobi obyektlari qiymatining shakllanish jarayoni sifatida tushunish hisob uslubi ushbu elementning haqiqiy mazmunini to'laqonli tarzda aks ettiradi. Xo'jalik vaziyatlari va hisob obyektlari turli-tumanligini, eng asosiysi esa, buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar ko'zlagan maqsadlarning ko'pligini e'tiborga olgan holda, baholash hisob tadbiri sifatida murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi bo'lib qoladi. Baholash davomida korxona ichki axborot tizimi va tashqi muhit ma'lumotlaridan foydalaniladi, axborot iste'molchilarining qiziqishlari hisobga olinadi, hisob-kitob uslubini tanlash ro'y beradi. Xo'jalik faoliyati jarayonida vaqt omilini hisobga olgan holda aktivlar va passivlarni doimiy qayta baholash, ya'ni takroriy baholash zarurati tug'iladi. Bu holatlar baholash bittagina harakatdan iborat emasligi, balki o'z ichiga tadbirlar kompleksini olishini isbotlaydi.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolani yozishda quyidagi metod va usullar qo'llanildi: soha yetuk olimlarining o'rganilayotgan mavzu yuzasida bildirgan fikr va qarashlarining tizimli va qiyosiy tahlil etlib, axborotni qayta ishlash amalga oshirildi.

4. Tahlil va natijalar.

Mamlakatda amalda bo'lgan buxgalteriya hisobi bo'yicha me'yoriy hujjatlar baholash tushunchasiga ta'rif bermaydi, garchi hisob uchun asosiy hujjat bo'lgan – "Buxgalteriya hisobi

to'g'risida" gi qonunda baholashga alohida modda ajratilgan bo'lsada. Unda aytilganki, "mulk va majburiyatlarni baholash tashkilotda ularni buxgalteriya hisobi va hisobotda pulda ifodalash uchun amalga oshiriladi". Mazkur matn, ayrim hollarda, baholash mazmuni tushunchasini erkin talqin qilishga va yohud uni toraytirishga, yohud subyektiv kengaytirishga olib keladi. Shuning uchun, baholash tushunchasini ochib berish va uni qiymatni shakllantirish jarayoni sifatida tushunish uchun, baholashning buxgalteriya hisobi tizimida harakatlanish sohasini yanada aniqlashtirish zarur.

Baholash haqidagi yuqoridagi fikrlar mualliflari baholashning hisobda foydalanish sohasini turlicha ta'riflaydilar. Jumladan, Z.Kiryanova (1995) baholashga "korxona mulki va uning manbaalari" tortiladi deb ko'rsatadi, bunda u obyektlarning eng muhim guruhlaridan biri – xo'jalik operatsiyalarini e'tibordan chetda qoldirib ketadi. Bu bilan u uning qo'llanilish sohasini toraytiradi.

Sarflarga va pirovardida daromadlarga olib keluvchi xo'jalik jarayonlari, qiymat o'lchoviga ega va baholash sohasiga kirishi kerak. Aks holda ularning qiymat o'lchovining yo'qligi korxona faoliyatining samradorligi, natijadorligini aniqlash imkonini bermaydi. M.Kuter (2000) hisoblashicha, "baholash ishlab chiqariladigan mahsulot hayot siklining barcha bosqichlariga tarqaladi". Mazkur ta'rif, korxonada mavjud bo'lgan mulk va majburiyatlarni tushirib qoldirgan holda, faqat moliyaviy natijani baholashni qamrab oladi. MHXAda berilgan baholashning ta'rifi bilan ham cheklanib qolish mumkin emas, chunki u hisobotga taaluqli va joriy hisobga tegishli bo'lmaydi.

Turli nuqtayi nazarlar va hisob amaliyotini umumlashtirib ta'kidlash mumkinki, baholash sohasiga buxgalteriya hisobining barcha obyektlari kiradi. Mulk va majburiyatlarga nisbatan ularning qiymati hisobga olishda, hisobot sanasiga mavjudligi va chiqib ketishida, xo'jalik jarayonlari qismida – daromadlar va xarajatlar, moliyaviy natijalar miqdori aniqlanadi. Baholash mobaynida olingan ko'rsatkichlar ham alohida obyektlarga nisbatan, va xuddi shunday obyektlar guruhining umumlashgan tavsilotlari uchun foydalaniladi.

Baholash tushunchasini to'la to'kis shakllantirishdan oldin, unga o'xshash, baholashning sinonimi sifatida ko'p qo'llaniladigan bir qator atamalarning, aynan, qiymat va narx mazmunini aniqlashtirib olish zarur. Atamashunoslikdagi noaniqlik, izchil emaslik amalda ushbu tushunchalarni xato talqin qilishga olib keladi. Ayniqsa, keng ma'noga ega bo'lgan atamalar buxgalteriya hisobidagi o'ziga xos tushunchalarni belgilash uchun foydalanilganda.

Narx tushunchasi tarifiga ikki xil qarash mavjud. Birinchisiga ko'ra – tovar narxi uning qiymatini ifodalaydi, ikkinchisiga ko'ra esa – xaridor muayyan naf keltiruvchi tovar uchun to'lashga tayyor bo'lgan pul mablag'lari summasini ifodalaydi. Birinchi holatda so'z narxning qiymat nazariyasi haqida borib, uning asoslari U.Petti, A.Smit va D.Rikardo tomonidan yaratilgan, ikkinchi holatda – bozor iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan iste'mol qiymati nazariyasi haqida so'z boradi.

Narx qiymat konsepsiyasining mohiyati shundan iboratki, barcha tovarlar inson mehnati mahsuli hisoblanadi, ularning yaratishda "moddiylashgan va jonli mehnat sarf etiladi va ularning natijaviy majmuasi sifatida qiymat vujudga keladi" (Д.Қудбиев, 2019). Shundan kelib chiqib, turli tovarlar qiymati ularga sarflangan mehnat miqdoriga bog'liq, ya'ni ularni tayyorlash uchun sarflangan xarajatlar summasi bo'yicha aniqlanadi.

Talab va taklif omillari amal qiladigan bozor munosabatlarida narx va qiymat mos kelmaydi. Buning natijasi bo'lib yuqori foydalilik nazariyasi hisoblanib, unga ko'ra narx moliyaviy imkoniyatlar, motivlar yoki xaridorning maxsus qiziqishlariga qarab aniqlanadi. Bu holatda narx ishlab chiqaruvchining xarajatlariagina emas, balki xaridor uchun nafilligiga ham bog'liq bo'ladi. Shunga qaramasdan, narx baribir qiymat ko'rsatkichi hisoblanadi, chunki sotilishida tovar ishlab chiqarish va sotish jarayonlarini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni qoplashi lozim. Jumladan, "Tariflar va savdo bo'yicha bosh agentlik" tomonidan qiymatning

quyidagi tariflanishidan foydalanish tavsiya etiladi: “Normal qiymat deganda, tovar kelib chiqariladigan mamlakatda materiallar qiymati va tovarni ishlab chiqarish qiymati sifatida tushuniladi, ular oddiy savdo operatsiyalari plus ongli foyda va umumiy xarajatlar”.

Narxning qiymatdan asosiy farqi shundaki, narx – tarixiy dalil. U muayyan zamon va makonga tegishli. Qiymat esa baholashning tanlab olingan sharoitlariga muvofiq muayyan vaqtdagi tovarlar va xizmatlar qimmatligi haqidagi tushuncha hisoblanadi. Qiymat baholashning yakuniy natijasi hisoblanadi, ya’ni baholash – qiymatni o’lchash jarayoni. Uni baholash yordamida oladilar, ya’ni – baholash qiymatni o’lchash jarayonidir.

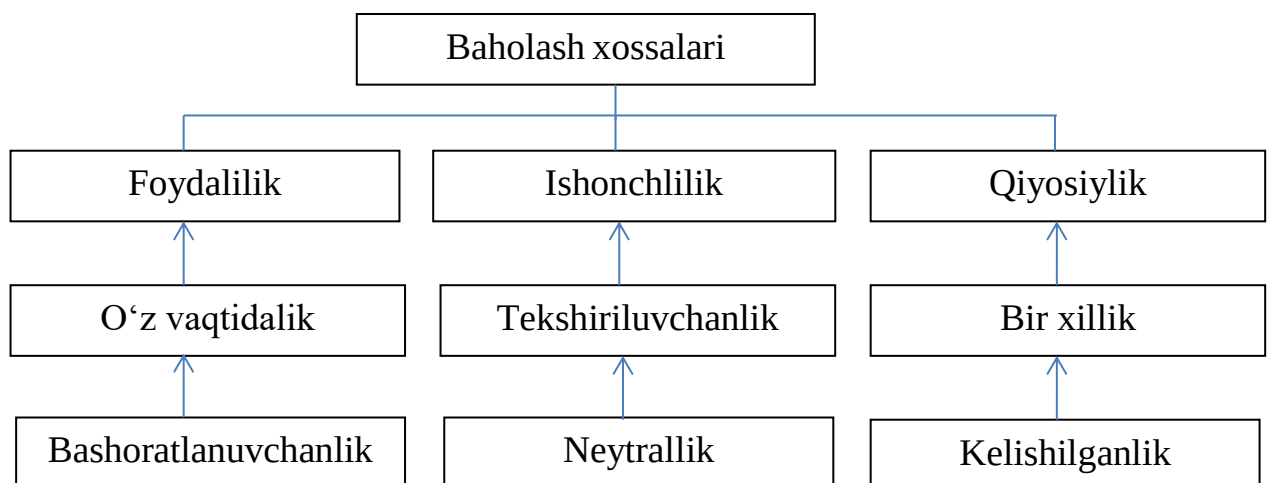
Baholash atamasining etimologiyasi, uning iqtisodiy mazmuni, qo’llanish sohasi va buxgalteriya hisobida bajaradigan funksiyalarini hisobga olib, baholashga quyidagicha ta’rif berish mumkin Baholash – bu buxgalteriya hisobi obyektlari qiymatining shakllanish jarayoni bo’lib, uning yordamida axborotni umumlashtirish maqsadida har bir obyekt yoki ular guruhining kattaligi o’lchanadi.

Baholash, obyektlarni hisobga qo’yishni ta’minlashi, resurslarning mavjudligi, foydalanilishi va harakatlanishi, xususiy va qarz kapitali kattaligi to’g’risidagi qiymat to’g’risidagi ma’lumotlarni shakllantirishi, xo’jalik operatsiyalari samaradorligini belgilashidan kelib chiqib, baholash jarayonlariga quyidagi amallar kiradi:

- ❖ Turli xo’jalik vaziyatlarida baholashning maqsadini belgilash
- ❖ Obyektning aylanmada turishining vaqt omili va bosqichlari asosida qiymat turini tanlash
- ❖ Uning xossalari va reglamentatsiyasini hisobga olib baholash uslubini tanlab olish
- ❖ Belgilangan qiymatni hisoblash

Qaysiki, baholash buxgalteriya hisobi uslubining elementi hisoblanar va hisob axborotining shakllanishida bevosita ishtirok etar ekan, u holda baholash jarayoni buxgalteriya hisobini yuritishga qo’yiladigan barcha talablarga javob berishi, olingan qiymat ko’rsatkichlari esa – buxgalteriya axborotining sifat tavsilotlari talablariga javob berishi lozim. Baholash jarayonida olingan ma’lumotlarni joriy hisobda, keyinchalik esa hisobotda foydalanishdan oldin, ularni bir qator xossalarning mavjudligi nuqtai-nazaridan tahlil qilib chiqish zarur. Aytib o’tish kerakki, hisoblab chiqilgan qiymat ko’rsatkichlari ushbu xossalarga qay darajada ega bo’lishi, baholash ma’lumotlaridan hisobda foydalanish to’g’risida, yohud ularni qo’llash sohasini cheklash, yohud tanlangan hisoblash uslubidan voz kechish va baholash natijalarining qoniqarsiz ekanligini tan olishga imkon beradi.

Baholash o’rinlilik, tushunarlilik, ishonchlilik va qiyosiylik talablariga javob beradigan hisob ma’lumotlarini shakllantirishi uchun u quyidagi xossalarga ega bo’lishi lozim (1-rasm).

1-rasm. Buxgalteriya hisobi tizimida baholashning xossalari

Baholashning relevantligi shuni ko'zda tutadiki, u axborotdan foydalanuvchi tomonidan qaror qabul qilish uchun foydali bo'lishi yoki foydalanuvchi maqsadalariga erishishga imkon berishi lozim. Baholash mulkiy obyektlarning real qiymati, xususiyligi va qarz kapitalining ko'lamlari haqida axborot olishni ta'minlashi lozim. Biroq har bir keyingi vaqt paytida amaldagi korxonada xo'jalik operatsiyalari ro'y berib, ular uning aktivlari, majburiyatlari va kapitali kattaligiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun foydalilik xossasi baholashning o'z vaqtidaligi va bashoratlanuvchanligi bilan ta'minlanadi.

Baholashning o'z vaqtidaligi, uning hisob obyektlari kattaligining o'zgarishlarini aks ettirishi va korxona xo'jalik faoliyati davriga muvofiq kelishi uchun yetarli darajada qisqa vaqt oraliqlarida o'tkazilishini ko'zda tutadi.

Baholashning kelgusidagi daromadlar va xarajatlar miqdori, korxonada doimiy mavjud bo'lgan mulk qiymatining real bashoratini ta'minlash qobiliyati, uning bashoratlanuvchanligini anglatadi. Obyektning uni hisobga qo'yish uchun qiymati o'z ichiga uni sotib olish, qurish yoki tayyorlash uchun zarur bo'lgan butun sarf-xarajatlar kompleksini olishi lozim bo'lib, buning asosida obyektning kelgusidagi daromadlilikini, almashtirish imkoniyatini ishonchli tarzda baholash mumkin bo'lsin. Me'yor va normativlardan ular ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelishini hisobga olgan holda foydalanish orqali hisoblab chiqilgan qiymat, yuqori darajadagi bashoratlilik darajasiga ega bo'ladi. Xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirish tashqi sharoitlari, obyektlarni baholashning o'tmishdagi va kelajakdagi hodisalar bilan aloqadorligini aniqlash, normativlarni aniq belgilashning murakkabligi bashoratlashdagi og'ishlarga olib keladi. Lekin shu bilan bir vaqtning o'zida baholashda bashoratlanuvchanlikning mavjud bo'lmasligi buxgalteriya hisobi vazifalarini hal qilmaydi va uni foydalilikdan mahrum qiladi.

Baholashning navbatdagi xossasi – ishonchlilik yoki munosiblik, hisob ma'lumotlari va xo'jalik hayoti faktlarining haqiqiy mavjudligi o'rtasidagi obyektiv muvofiqlikka erishishdan iboratdir. Bunda munosiblik tushunchasi mutlaq aniqlik yoki haqqoniylik bilan begonalashtirilmaydi, balki aktivlarni baholash jarayonida ahamiyatli xatolarga yo'l qo'yilmasligini, baholash axboroti shakllantirilgan shaxslarning ta'siri tekislanishini ko'zda tutadi. Bu yerda baholashning ishonchlilik uning tekshiriluvchanligi va neytralligi bilan ta'minlanadi.

Tekshiriluvchanlik xossasi shuni anglatadiki, buxgalteriya hisobi axborotidan har qanday kelgusidagi foydalanuvchi bitta hisob obyektini baholashda xuddi oldingisi kabi natijani olishi lozim. Buning uchun baholashda faqat hujjatli tasdiqlangan birlamchi ma'lumotlardan foydalanish lozim, aniq aktivlar va majburiyatlarga nisbatan baholashning me'riy o'rnatilgan tartibiga qat'iy rioya qilish, shakllantirilayotgan qiymat kattaligiga ta'sir ko'rsatgan barcha omillarni e'tiborga olish, lekin bu talablarning hammasini buxgalteriya hisobida real hisobga olish juda qiyin. Tashqi bitim narxi deyarli hech qachon buxgalteriya hisobida obyektning baholanishi bo'lib qolmaydi, chunki buxgalter olingan yoki berilgan mulk qiymatini ushbu jarayonga yo'ldosh bo'lgan ko'pgina xarajatlarni hisobga olgan holda aniqlaydi. Amaliyotda sotib olish jarayonida inshoot yoki buyumning qiymati tarkibiga kiradigan xarajatlarning me'yoriy tarkibiy tuzilmasi aniqlangan bo'lishiga qaramay, baholash ko'pincha buxgalterni fikr muloxazasiga bog'liq bo'lib ularni na hisob siyosatida na hisobotda aytib o'tiladi. Bu qonunchilikda ko'zda tutilgan tekshiriladigan baholashni hamda qiymatni aniqlash usulini tanlashni qiyinlashtiradi. Ushbu vaziyatda tekshirish imkoniyati mumkin bo'lishi uchun, tashkilot tomonidan tanlab olingan hisob-kitob uslublari buxgalteriya axborotidan foydalanuvchilarga yetkazib berilishi lozim.

Baholashda tekshiruvchanlik xossasining mavjudligini aniqlash uchun bir necha yondoshuvlardan foydalanish mumkin. Ulardan birinchisiga muvofiq, baholash agar uning kattaligi isbotli tasdiqlansa, tekshiriluvchan hisoblanadi. Ushbu yondoshuvning kamchiligi bo'lib, subyektivlik, isbotning o'zining intiluvchanligi hisoblanadi.

Ikkinchi yondoshuv baholash natijalarining manfaatdor shaxslar ta'siri ostida bo'lmagan, mustaqil malakali baholovchilar tomonidan tasdiqlanishidan iborat bo'ladi.

Baholashning neytralligi u biror-bir foydalanuvchilar guruhi yoki alohida shaxs manfaatlariga yo'naltirilgan bo'lmashligi lozimligini anglatadi, oldindan aniqlangan qaror qabul qilishga turtki berishi mumkin emas. Dastlab qaraganda neytrallik xossasi naflilik xossasiga ziddek tuyuladi, chunki foydalanuvchilar turli guruhlari ehtiyojlarini qondirish uchun xuddi shu obyektning shuncha baholashlari soni mavjud bo'lishi zarur. Biroq hisobda har bir obyektga bitta baho mos keladi, va u obyektiv bo'lishi lozim, aks holda axborot o'z qiymatini yo'qotadi. Shunga ko'ra buxgalteriya hisobida baholash neytral bo'lishi kerak. Shu bilan bir vaqtda hisob baholari asosida foydalanuvchilar ularga zarur ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish imkoniga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, baholashning neytralligi uning oldingi baholashlar ta'siridan xolisligini anglatadi. Masalan, asosiy vositalar qoldiq qiymati kattaligiga ularning boshlang'ich qiymati va qayta baholash yo'li bilan aniqlangan qiymat ta'sir ko'rsatadi. Agar obyektni boshlang'ich qiymatini shakllantirishda to'laqonlilik talabi buzilgan bo'lsa, tiklash qiymati esa sodir bo'lgan sharoitlarni, foydalanish davri va uni intensivligini, obyektning fizik holatini hisobga olinmasdan hisoblangan bo'lsa, u holda real qiymat qoldiq qiymatga mos kelmaydi. Shunday qilib, agar baholash uslublari baholanayotgan obyekt qiymatini eskisini yangisiga almashtirishda bog'liqlik omili asosida qo'llanilgan bo'lsa, neytrallik xossasiga erishishi qiyinlashadi. Shu vaziyatdan kelib chiqib, ayirboshlash shartnomasiga ko'ra obyektlarning qiymatini aks ettirishda neytrallik xossasiga amal qilinmaydi. Milliy qonunchilikda neytrallik xossasi chiqib ketayotgan obyektlar qiymati orqali aniqlanadi, shundan sotish qiymatini aniqlashda yo'l qo'yilgan xatolar xarid qiymatiga ko'chiriladi, baholash esa oldindan kelishilgan bo'lib qoladi.

Baholashning navbatdagi xossasi – qiyosiylik – turli hisobot davridagi faoliyatning iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslash imkonini beradi. Bu xossa tahlil, bashoratlash va boshqarish qarorlarini qabul qilish uchun sharoitni ta'minlaydi. Baholashning qiyosiyliги uning bir xilligi va barqarorligiga bog'liq.

Bir xillik xossasini o'xshash obyektlar va operatsiyalar uchun bir uslubdan foydalanish sifatida ta'riflash mumkin. Ushbu xossaning baholash jarayonidagi zarurati bir nechta sabablar bilan asoslangan. Birinchidan, hisob amaliyotida qo'llanilayotgan baholash variantlarining xilma-xilligi turli korxonalar ma'lumotlarini taqqoslashga to'sqinlik qiladi. Ikkinchidan, ma'muriyatning baholashning o'z uslublarni tanlashdagi erkinligi real qiymat kattaliklarini ataylab yashirishga olib kelishi mumkin. Amalda yagona shaklga buxgalteriya hisobi obyektining har bir turini baholash qoidalarini me'yoriy asosda mustahkamlash orqali erishiladi.

Lekin uslublarni majburiy tanlash boshqaruv erkinligini buzadi, buxgalteriya hisobini baholashning qat'iy qoidalar va uslublari bilan cheklaydi, va ular har doim ham korxona uchun samarali emas, xo'jalik vaziyatiga mos kelmaydi va baholash natijalarini mazmuni bo'yicha emas, balki shakli bo'yicha qiyosiy qilib qo'yadi, va nihoyat hisob amaliyotining keyingi rivojlanishini to'sadi. Shuning uchun baholash uslublarni qonuniy mustahkamlashga ongli yondoshuv zarur, ularning tanlanishi majburiy emas, balki korxona hisob siyosatining ixtiyoriy maqsadi bo'lib qolishi lozim, chunki har qanday direktiv mustahkamlangan uslublarning iqtisodiy oqibatlarini oldindan ko'rish mumkin emas.

Izchillik xossasi bir tashkilot tomonidan turli vaqt oraliqlarida mulkni va majburiyatlarni baholashning muayyan uslublardan foydalanishni bildiradi. Bunday ketma-ketlik korxona faoliyati natijalarini bashoratlashni davriy ma'lumotlar asosida amalga oshirish imkonini beradi. Agar hisobda baholashning turli uslublari yoki amallaridan foydalanilsa, u holda korxona bir hisob davridan boshqasiga o'tishda tashqi omillar ta'sirining moliyaviy-iqtisodiy oqibatlarini aniqlash qiyin. Masalan, aynan bir aktivlar turli davrlar narxlarida hisobga olingan bo'lsa,

ayniqsa narxlarning o'sish surati yuqori bo'lsa, u holda ularning qiymati noto'g'ri aks ettirilgan bo'ladi.

Biroq izchillik xossasiga rioya qilishdan agar yangi uslublar ancha aniq va foydali axborot olish imkonini bersa, baholash uslublari o'zgarishi tufayli voz kechish yaramaydi. Albatta, baholash uslublarini o'zgartirish asoslangan bo'lishi va ular amalga oshirilgan davrda aks ettirilishi lozim. Bundan tashqari, o'zgarishlar haqida buxgalteriya axborotidan barcha foydalanuvchilarga xabar berish zarur.

5. Xulosa.

Demak, buxgalteriya hisobida baholashni zamonaviy tushunish uni hisob obyektini muayyan qiymatini olish jarayoni sifatida talqin qilishini ko'zda tutadi. Baholash hisob tizimida axborotni qiymatda ifodalagani uchun, baholash jarayoni natijasi buxgalterlik axborotining barcha sifat xossalari ega bo'lishi lozim, bunga foydalilik, ishonchlilik va qiyosiylik xossalari rioya qilish orqali erishiladi. Baholash natijasi hisob registrlarida o'z aksini topishidan oldin, uni aytib o'tilgan xossalarga egaligiga tekshirish zarur. Buxgalteriya hisobi uslubining mustaqil elementi sifatida baholash, butun hisob tizimiga, va faqat ushbu elementga taaluqli bo'lgan, aytib o'tilgan xossalarga rioya qilishga yo'naltirilgan o'z tamoyillariga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar:

- Leitner F. (1923) Bilanztechnik und Bilanzkritik. Berlin –Leipzig.
- Быкова А.Л. (1962) Теория бухгалтерского учета. М.,Госфиниздат.
- Гуляев А.И. (1913) Начало коммерческого счетоводства-М.:
- Исманов И.Н. (2019) О некоторых вопросах предмета бухгалтерского учета. Журнал. Проблемы современной науки и образования №12-2 стр 88-93
- Каримов А.А. (2004) Бухгалтерия ҳисоби. – Т.: “Шарқ”.
- Кутер М.И. (2000) Теория и принципы бухгалтерского учета. – М.: “Финансы и статистика” и “Экспертное бюро”.
- Кирьянова З.В. (1995) Теория бухгалтерского учета: Учебник. М.: “Финансы и статистика”.
- Макаров В.Г. (1978) Теоретические основы бухгалтерского учета. – М.: “Финансы и статистика”, (4, 54 б.);
- МСФО (1998) Международные стандарты финансовой отчетности.- М.: «Аскери».
- Палий В.Ф., Соколов Я.В. (1984) Теория бухгалтерского учета. Учебное пособие. –М.: “Финансы и статистика”.
- Рущиян И.Р. (1891) Вопросы и ответы. Ответ на вопрос №2511 //«Счетоводство».
- Струве П.Б. (1913) Политическая экономия и бухгалтерия.//Русская мысль –М.:
- Сумцов А.И. (1975) Теория бухгалтерского учета и бухгалтерский учет в промышленности. М., “Статистика”,
- Тошмаматов Н. (2017) Бухгалтерия ҳисоби назарияси.- Т.: “Наврўз”.
- Соколов Я.В. (2000) Теория бухгалтерского учета. М.: “Финансы и статистика”.
- Қудбиев Д., Исманов И.Н., Тошпулатов А. (2019) Баҳонинг шаклланиши.- Тошкент, “Наврўз” нашриёти:
- Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. (1997) Теория бухгалтерского учета. М.: “Финансы и статистика”.